

др Авдо Сућеска,
редовни професор Правног факултета у Сарајеву

SERBESTIYET У ОСМАНСКОМ ФЕУДАЛНОМ ПРАВУ

Феудализам на Западу у свом класичном виду, посматран са становишта државне организације, карактерише широка децентрализација. Његов класичан вид се испољавао у спајању кроз феуд економске и политичке власти у рукама феудалаца. Феудализам у том облику готово потпуно је потиснуо раније органе локалне управе које је постављала централна власт (владар). То се конкретно манифестовало кроз системе давања феудалцима од стране владара тзв. имунитета (*immunitas*)(1). Тек са појавом апсолутне монархије долази до јачег изражаја утицај централне власти у пословима локалне управе и до потискивања феудалаца у том домену. Тако је припреман терен за изградњу државних локалних управних и судских органа власти тзв. опште надлежности(2).

Класични феудални систем у османској држави, у односу на западни класични феудализам, карактеришу изразите специфичности, иако је и у тој држави локална власт везана директно за централну била неразвијена. Под утицајем особене феудалне структуре (тимарски систем)(3), организација локалне управе била је шаролика што је и овдје онемогућило постојање једног органа локалне управе тзв. опште надлежности. Једини изузетак с тим у вези представљао је судски орган кадија (*kâdi*)(4), који такође није био прави орган опште надлежности у пословима државне управе.

(1) Термин имунитет изведен је од латинске ријечи „*immunitas*“ и има значење „стање без дужности“. У феудалном праву има значење ослобођење феудалних посједа од економских терета (економски имунитет) у корист државе, као и ослобођење од мијешања разних органа са стране (од стране државе, нпр.) у послове управљања посједам (управни имунитет) и послове правосудја на феудалном посједу (судски имунитет).

(2) Један орган власти посједује општу надлежност ако има право да на одређеној територији (мјесна надлежност) обавља све послове из свог дјелокурга (стварна надлежност), и то за све грађане без обзира на њихов статус.

(3) Упор. Бастајић Константин, *Тимарско власништво*, Загреб 1958; Сућеска Авдо, *Историја државе и права народа СФРЈ*, Сарајево 1985, 99—101.

(4) О кадији и његовој надлежности вид. Туан Емил, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, I—II, Paris 1938—43; Uzuncarsili I. Hakki, *Osmanli devletinin imtiye teskilati*, Анкара 1965, 83—133; Хандић Мехмед, *Поглед на судство у Босни и Херцеговини за вријеме турске власти*, Сарајево 1941; Аличић С. Ахмед, *Уређење босанског ејалета од 1789 до 1878*, Сарајево 1983; Имамовић Мустафа, *Исламски концепт државе*, Годишњак Правног факултета у Сарајеву XXII, Сарајево 1974, 397—408; Грозданова Елена, *Des Kadi-ant und die Selbstverwaltung der bulgarischen Gemeinden im 15. bis 18. Jahrhundert*, Academie Bulgare des Sciences Institut d'Histoire, ETUDES HISTORIQUES, T. VII, Sofia 1975.

Утицај централне власти на послове локалне управе у османској држави, као и на Западу, био је условљен степеном давања економске и политичке власти феудалцима (*sipahî*). У мјери у којој је централна власт давала то право спахијама директно је сужавала свој утицај у локалној управи. У односу на стање у западном феудализму, османска држава је давала мањи обим аутономије (*immunitas*) задржавши за себе више права у економским, управним и судским стварима, и то ослонцем на државни облик земљишне својине (*erazi mîri*). Услијед особених историјских услова владари су на Западу били присиљени да феудалцима признају широку аутономију у економским, управним и судским стварима, угрожавајући тиме јединство своје државе. Османски султани су, међутим, захваљујући државном облику земљишне својине (*erâzi mîri*) успијевали да задуго држе ситуацију у својим рукама, и то тако што су знатно ограничавали економску и управну власт феудалаца (*sipahî*) на њиховим посједима (тимар), лишавајући их потпуно судске. Па ипак ту су постојале знатне разлике међу уживаоцима појединих посједа у тимарском систему. Као што је познато, основни посједи у том систему били су: *timari*, *ze âmeti*, *hasovi* и *posjedi vakf*. Поред разлика у количини прихода које су уживали њихови посједници, као и разлике у правној природи тих посједа(5), са становишта обима економске и управно-полицијске власти постојала је међу њима битна разлика. Та разлика се испољавала кроз установу *serbestiyet*. Полазећи од тога посједи у тимарском систему су се дијелили на *serbest degil (serbestsiz)* и *serbest*.

Највећи број посједа у тимарском систему чинили су посједи ситних спахија-тимари. То су била условна војна добра, чији су посједници уживали само ограничени економски имунитет(6), а били су лишени управно-полицијског имунитета(7). То значи они нису имали политичку власт над својим сељацима (*re'âya*). Другим ријечима, ти посједи нису били слободни у односу на одређене органе локалне управе који су били надлежни да врше власт над рајом која је била насељена на тим тимарима. Стога се у османским законским и другим државним актима за те посједе каже да су неслободни (*serbest degil*), (*serbestsiz*)(8).

(5) У правној природи посједа у тимарском систему вид. Бастајић К., *Тимарско власништво*.

(6) Уживаоци тимара имали су право да убиру у природном облику десетину (*öğr*), приселницу (*salâriye*), новчану ренту (*ispendže*, *resmi çift*, *resmi bennak*, *resmi mudžered* и др. — Упор. *İnalçik Halil, Osmanlılar' da râiyyet rûsûnu*, *Bellefen XXIII*, Ankara 1959, 575—608. Хаџибегвић Хамида, *Канун-нама султана Сулејмана Законодавца*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву (=ГЗМ), 1949—1950, 295—381; Спајић Војислав, *Земљишнокрњижли систем у Босни и Херцеговини за вријеме Турака*, Историјско-правни зборник, 3—4, Сарајево 1950, 15—37).

(7) Посједници тимара су уживали само дио тзв. *бадихаа* дажбина (млабарина „*resmi arûsanê*”, такса за вјенчање „*resmi nikâh*”, димнина „*resmi duhan*”, „*tûtûn resmi*”, преносна такса „*ev yeri tapusu*” и др. Исто) и били лишени права да кажњавају рају и убиру новчану казну *sîğrûmu cinâyet* (Упор. Спајић, н. д. 26, Хаџибегвић, *Кнун-нама султана Сулејмана*, 345—346).

(8) Упор. *Barkan Ö. Lutfi, XV ve XVI inci asırlarda Osmanlı imparatorlugunda zirai ekonominin hukuki ve mâli esasları*, *Birinci cilt: KANUNLAR*, Istanbul 1935, у index-у под „сербест” и „serbestiyet”; Хаџибегвић Х., н. д. 320—322, 345, 346, 331.

Сви остали посједи у тимарском систему (ze âmet, hâs, vaqf, извјестан број тимара у посједу нижих војних функционера)(9) били су слободни (serbest), то јест њихови посједници (ze 'îm, sandžak-bey, begler-bey, султан и др.) уживали су serbestiyet. У појму serbestiyet било је садржано право уживалаца serbest посједа да убиру ренту од раје насељене на тим посједима (економски имунитет) и да на посједу врше управно-полицијску власт (управни имунитет)(10). Другим ријечима serbestiyet у овом случају сличан је установи immunitas западноевропског феудализма, јер означава слободу од мијешања било ког органа са стране у послове локалне управе на сербест посједу.

Уживаоци ze 'âmet посједа (ze 'îm) спадали су опћенито у сталеж спахија. Правна природа њихових посједа била је иста као и посједника тимара, али су се разликовали по обиму имунитета. Прво, њихов економски имунитет био је потпунији, јер су имали право да убиру све облике ренте од своје раје(11). Њима је припадало, даље, право да наплаћују глобе и таксе за кривична дјела и разне прекршаје (cürümü cinâyet) које би учинила њихова раја(12). На тој основи они су дјеловали као управно-полицијски органи на свом посједу. С тим у вези они су имали између осталог право да своју рају предводе пред кадију као судског органа и да извршавају његове пресуде (hûget) у којима би била изречена имовинска казна (глоба). Једино уживаоцима ze 'âmet посједа није припадало право да убиру главарину (gizye)(13) и намете avâriz-î divâniye i tekâlif-i 'örfiye(14). Управно-полицијску власт на својим посједима обављали су обично сами посједници (ze'îm), уколико је нису повјеровали своме службенику (субаши)(15).

Сличну економску и управно-полицијску власт на својим посједима уживале су муслиманске вјерске задужбине (vaqf), па су и ти посједи били посебна управна подручја којим су управљали посебни функционери (мутевели).

У највиши ранг сербест посједа спадали су хасови. То су били посједи султана havâsi mümaûn и посједи (hâs) високих државних функционера (великог везира, осталих везира и команданта морнарице (капудан-паша), намјесника провинција и санџака (beyler-bey, sandka-bey) и др.(16).

Као што је познато, за разлику од тимара и зеамета, хас посједи су били везани за обављање одређене службе. Сви по-

(9) Исто.

(10) Као у Биљешци б.

(11) Исто.

(12) Исто.

(13) О цизији вид. Nedkoff B., *Die Gizya (Kopfsteuer) im osmanischen Reich mit besonderer Berücksichtigung von Bulgarien*, Leipzig 1942; Хашибегити Х., *Цизија или харач*, Прилози за оријенталну филологију, III, IV, V. Оријентални институт Сарајево.

(14) Упор. Вагкар О. Л., *Avâriz (Islam Ansiklopedisi, Cilt 2, 15)*; Сућеска А., *Промене у систему изванредног опорезивања у Османском царству у XVII вијеку*, Прилози за оријенталну филологију X—XI, Сарајево 1961, 75—112, Хадрибегити Х., *Главарина у османској држави*. Оп. Институт, Сарајево 1966.

(15) О овоме функционеру опширније упор. Шабановић Хазим, *Босански пашалук*, Сарајево 1959, 1—38.

(16) О тим функционерима упор. Uzunçarşılı I. H., *Osmanlı Devletinin Merkez ve bahriye teşkilâtı*, Ankara 1948.

сједници хасова, изузев султана, уживали су иста права на посједу. Пошто су то били сербест посједи, њиховим уживаоцима припадао је како економски тако исто и управно-полицијски имунитет, с тим што они сами нису вршили власт на својим посједима. Послове економске и управно-полицијске власти они су повјеравали својим личним функционерима (војвода, или субаша)(17). Од XVII стољећа у тој функцији се понегдје појављује функционер под називом мутеселим(18). Када је ријеч о султановим хас посједима (havasi hümayûn) у које су могли да спадају земљишни посједи, приходи од рудника, царина, од главарине (gizue) и др. стање се унеколико модификује од почетка њиховог давања у краткорочни закуп (mukat'â) односно у дугорочни закуп (malikâne). Дајући те посједе у један или други закуп, султан је на закупце преносио сва права која су му припадала то јест, закупцима је, између осталог, признат serbestiyet. На тој основи на закупце је прелазило и право вршења управно-полицијске власти над рајом која је била насељена на закупљеном добру. Та чињеница одиграла је значајну улогу у учвршћивању аутономне власти у рукама истакнутијих главара у провинцијама (ayân-i vilâyet), нарочито на посједима који су давани у malikâne(19). Није никакво чудо да се такви посједници касније, у периоду пропадања класичних османских институција и слабења ауторитета централне власти у провинцијама, појављују као најуспешнији такмаци у освајању позиција власти у судским окрузима (кадилик) па и шире, која је остваривана кроз институцију ('ayânlîk)(20).

Када је ријеч о ајанлуку, треба истаћи чињеницу да његова појава у XVIII стољећу није битније утицала на раније установљени serbestiyet. Ајани као вршиоци функције ayânlîk у принципу нису имали право да се мијешају у права уживаоца сербест посједа, чак и онда када је било у питању разривање и убирање различитих дажбина у корист намјесника провинција и санцака (imdâd-i hazârîye, imdâd-i seferîye)(21), за издржавање поштанских станица (мензилхане) итд. Јер уживаоци сербест посједа су и даље имали широку аутономију на својим посједима. То не значи да ајани нису покушали да ограниче права уживаоца сербест посједа, нарочито у оним случаје-

(17) О томе опширније Сућеска А., *Die örtlichen Verwaltungsorgane des Osmanischen Reiches bis Ende des 17. Jh.*, Zeitschrift für Balkanologie, I, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1962, 162—164; Петров П-Грозданова Е., *Der Woivode in dem mittelalterlichen Balkanländern und im Osmanischen Reich*, Academie Bulgare des Sciences Institut d'Histoire, ETUDES HISTORIQUES, T. IX, Sofia 1979.

(18) О мутеселиму опширније: Крешевљаковић Хамдија, *Мутеселими и њихов дјело-круг*, Радови научног Друштва БиХ VII, Сарајево 1957; Сућеска А., *Мјесто мутеселима у локалној управи до Танзимата*, „Годишњак Правног факултета у Сарајеву, Сарајево 1959; Yücel Özkaya, XVIII. Yüzyılda mutesellimlik müessesesi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Dergisi, Cilt XXVIII, Ankara 1977.

(19) О маликани опширније Сућеска А., *Маликана*, „Прилози за оријенталну филологију”, VIII—IX, Сарајево 1958—1960, 112—142.

(20) О ајанлуку упор. Сућеска А.; *Ајани* (прилог изучавању локалне власти у нашим земљама за вријеме Турака, Научно Друштво БиХ, Сарајево 1965; Yuzo Nagata, *Muhsinzade Mehmed Paşa ve Ayânlîk Müessesesi*, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo, 1976; Özkaya Y., *Osmanlı İmparatorluğunda 'Ayânlîk*, Ankara 1977.

(21) О тим наметима опширније Сућеска А.: *Die Entwicklung der Besteuerung durch die 'Arvâriz-ıdivânîye und die tekâlif-i 'örfiye im Osmanischen Reich während des 17. und 18. Jahrhunderts*, Südost-Forschungen XVII, München 1968, 89—130.

вима када би се радило о посједницима чији је друштвени и политички углед и положај био незнатан, или посједницима који нису сами вршили послове везане за *serbestiyet* као што је био случај са посједима *vaqf*. Поставља се питање ко је обављао послове *ayânlik*-а на сербест посједима. Логичан одговор на то питање је да су то чинили сами посједници односно њихови опуномоћеници (мугевели, *vouvoda*, субаши, мутеселим и др.), што потврђује безброј података који се налазе у различитим османским изворима из XVIII и XIX стољећа. Занимљив примјер за то представља чињеница да су Османлије повратком у Смедеревски санџак (београдски пашалук) послје Београдског мира (1739) свим спахијама у том санџаку, поред претварања њихових посједа у тзв. оцаклук посједе, дали *serbestiyet* на тим посједима и тиме створили могућност да све спахије уживају аутономију на тим посједима и да врше чак послове који су спадали у *ayânlik*(22).

Serbestiyet у приказаном виду, као класична институција османског феудалног права, потрајао је све до проглашења Хатишерифа од *Gülhane* (1839. године) којим су укинуте све класичне османске институције, па и *serbestiyet*. Карактеристично је да се у међувремену, почев од XVIII стољећа, термин *serbestiyet* појављује у османским путописним, дипломатским, па и законским актима у значењу „слобода“, „аутономија“ и слично. Очигледно, ријеч је о новим значењима овог термина која настају под утицајем западноевропске терминологије настале у духу кретања изазиваних догађајима прије, а нарочито након, француске револуције (1789)(23).

Dr. Avdo Sućeska,
Professor of the Faculty of Law in Sarajevo

SERBESTIYET IN THE OTTOMAN FEUDAL LAW

Summary

Serbestiyet in the classical Ottoman law has a meaning similar to that of the institute of immunity, i.e. *immunitas* in the feudal law in the West. Not all the owners of the feuds in the Ottoman feudalism (*timar* system) were entitled to *serbestiyet*. Entitled to it were only the owners of the *zaemet*, *hases* (sultan, viziers, beyler-beys, sanjac rulers, Moslem religious memorials (*vaqf*), and only a limited number of holders of the right of *timar*. Their lands therefore had the denomination *serbest* (free). Owners of smaller feuds (*timars*) had no right to *serbestiyet*, so that their possessions were know as *serbest degil* or *serbestsiz* (not free). Holders of the *serbest* possessions had economic and administrative-police immunity, while the holders of the *serbestsiz* lands had only a limited economic immunity. They were all deprived of judicial immunity, since the right of exerting justice to all, including landowners (*spahis*) and common people (*raya*), belonged to the judicial body, namely *kadi*.

(22) Упор. Сућеска А., Тенденције у развоју турске локалне власти у београдском пашалуку пред први српски устанак (О облицима испољавања ајанлука у београдском пашалуку), Научни скупови САНУ, књ. XVIII, Београд 1983, 317—328.

(23) Упор. Lewis Bernard, *Serbestiyet*, *Ord Prof. Omer Lutfi Barkan'a Armağan*, Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul 1985, 53—58.

Beginning from the eighteenth century, the term *serbestiyet* is found in Ottoman accounts of travels, in diplomatic, and even in legal acts, meaning „freedom“, „autonomy“, and the like. These are but new meanings of this term which have developed under the influence of the West-European terminology of the times.

Dr Avdo Sućeska,
professeur à la Faculté de droit à Sarajevo

SERBESTIYET EN DROIT FEODAL OTTOMAN

Résumé

Serbestiyet en droit ottoman classique revêt une signification semblable à celle de l'institut de l'immunité (*immunitas*) en droit féodal occidental. Ce ne sont pas tous les propriétaires d'un fief qui dans le féodalisme ottoman (le système de „timars“) ont pu bénéficier de serbestiyet, mais seulement des propriétaires des „zémètes“ (les zé'ims), et des „has“ (les sultans, les vizirs, les beglerbeys, les sandjakbeys), les communautés religieuses musulmanes (les vakoufs) et un nombre restreint de détenteurs des timars. Leurs territoires étaient ainsi dénommés „serbest“ (libres). Les propriétaires des fiefs plus petits (timars) ne bénéficiaient pas de serbestiyet et leurs territoires s'appelaient „serbest gegil“, „serbestsiz“ (non-libres). Les détenteurs des territoires „serbest“ avaient une immunité économique, administrative et policière et ceux des territoires serbestsiz seulement une immunité économique limitée. Ils étaient tous dépourvus d'une immunité judiciaire puisque le droit de rendre la justice à tous, aux spahis de même qu'au raia incombaient à l'organe judiciaire (les kadis).

Depuis le XVIIIe siècle on trouve le terme „serbestiyet“ aussi bien dans les récits de voyage que dans les documents ottomans de caractère diplomatique ou juridique, dans le sens de liberté, d'autonomie, etc. Les nouvelles significations de ce terme sont apparues sous l'influence de la terminologie occidentale de l'époque.